

Wołoszyński, Ryszard W.

Aktualne zagadnienia Inwentarza Centralnego Materiałów Źródłowych do Dziejów Nauki i Techniki Polskiej

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 3/1, 117-133

1958

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ryszard W. Wołoszyński

AKTUALNE ZAGADNIENIA INWENTARZA CENTRALNEGO MATERIAŁÓW ŹRÓDŁOWYCH DO DZIEJÓW NAUKI I TECHNIKI POLSKIEJ

Archiwum Polskiej Akademii Nauk, gromadzące materiały do dziejów nauki i techniki polskiej¹, stało już w stadium organizacji w połowie roku 1954 przed zagadnieniem opracowania materiałów naukoznawczych, przechowywanych w zasobie archiwów i bibliotek całego kraju. Z góry wykluczyć należało możliwość natychmiastowej windykacji, uzasadnionej tematyką prac Archiwum. Tak radykalne posunięcie, trudne do przeprowadzenia ze względów organizacyjno-formalnych, napotkałoby również na bardzo poważne trudności metodologiczne. Wiadomo powszechnie, że akta wielu towarzystw naukowych, uczelni, czy papiery poszczególnych pracowników naukowych dzieliły smutne koleje losów zarówno zasobu archiwalnego jak i całego dorobku kulturalnego narodu, wystawionego na łup wojen i gwałtownych wstrząśnień wewnętrznych, tak częstych na naszych ziemiach. Niszczony, rozprasany, powłączany fragmentarycznie i przypadkowo do różnorodnych zespołów czy zbiorów, materiały do dziejów nauki polskiej stanowią rzadko tylko osobne zespoły archiwalne i są przeto trudniej dostępne poznaniu naukowemu.

Sprawa właściwej repartycji państwowego zasobu archiwalnego między odpowiednie placówki, zajmujące się zabezpieczaniem oraz

¹ Materiały te obejmują zarówno akta towarzystw i organizacji naukowych (Tow. Nauk. Warszawskiego i I Kongresu Nauki Polskiej w Warszawie, Krak. Tow. Nauk. i Polskiej Akademii Umiejętności w Oddziale Archiwum w Krakowie) jak i spuścizny rękopiśmienne po wybitnych działaczach naukowych — wykazy nabytków są systematycznie publikowane na łamach „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”. Poza tym zamierzony jest szereg dalszych akcji, mających na celu zebranie wypowiedzi żyjących osób o różnych formach organizacji i toku życia naukowego w przeszłości.

przechowywaniem archiwaliów i innych materiałów rękopiśmiennych jest w omawianych warunkach szczególnie skomplikowane. Nie można oczywiście rezygnować z całkiem uzasadnionego naukowo postulatu scalania międzyarchiwalnego poszczególnych części rozproszonych zespołów czy kolekcji. Powstają jednak niekiedy duże trudności z odpowiednim zakwalifikowaniem całości danej grupy aktowej do odpowiedniego archiwum (np. tzw. „akt podworskich“), którą czasem wypada znów rozdzielać między dział rękopisów bibliotek i archiwum — czego konkretne przykłady podane zostaną dalej. W tak złożonej sytuacji, gdy przekazywanie oryginałów akt odbywa się niesłychanie powoli i z dużymi — często głębiej uzasadnionymi — oporami, dużą pomoc stanowią mogą zdobycze nowoczesnej techniki — jak mikrofilmowanie akt. Nie rezygnując bynajmniej i z takich ułatwień, gromadząc i uzupełniając swój zbiór mikrofilmów, Archiwum PAN nie mogło poprzestać na tej dość rudymen tarnej formie uprzyśtępniania materiałów naukoznawczych. Niedostateczne najczęściej inwentarze, czy wręcz wyjątkowo indeksy poszczególnych zespołów nie umożliwiają, nawet w wypadku pełnego ich zmikrofilmowania, właściwego zorientowania się w istotnej zawartości danych akt.

Jedynym wyjściem w tych warunkach było zorganizowane i systematyczne przejrzanie podstawowej części ogólnokrajowego zasobu archiwalnego i rękopiśmiennego zbiorów bibliotecznych pod kątem „wyłowienia“ istotnych materiałów naukoznawczych oraz opracowania na podstawie szerokiej kwerendy centralnego inwentarza, w którym zbiegłyby się nici, prowadzące do rozproszonych w często najmniej spodziewanych miejscach materiałów źródłowych do dziejów nauki polskiej. Praca taka nie jest łatwa ani pod względem merytorycznym ani organizacyjnym. Istniejące wzory wielkich kwerend, przeprowadzanych w latach ubiegłych przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych i inne instytucje, nie dają wystarczającej sumy doświadczeń, ze względu na swoistą specyfikę badań materiałów naukoznawczych. Względędy powyższe jak i brak metodologii tego rodzaju poszukiwań zarówno na terenie kraju jak i za granicą, zmuszają do szukania własnych dróg postępowania za pomocą eksperymentów. Charakter prac, wymagających penetracji różnorodnych zespołów akt, często wielojęzycznych, rozrzuconych po terenie całego kraju, wymaga skupienia wokół nich grona osób o specjalnie wysokich kwalifikacjach, co nie jest łatwe, jednocześnie uniemożliwiając ich stałe zatrudnienie. Trudności okresu organizacji — brak odpo-

wiedniej obsady personalnej w samym Archiwum — wpływały też w niemałym stopniu na tempo i przebieg prac inwentaryzacyjnych. Po początkowych badaniach eksperymentalnych, podjętych w r. 1954, szersze prace rozpoczęto dopiero w połowie roku 1955.

Uzupełniono wówczas dotychczasowe instrukcje na podstawie doświadczeń pierwszych poszukiwań, przeprowadzonych głównie w działach rękopisów bibliotek: Narodowej i Uniwersyteckiej w Warszawie oraz Uniwersytetu Jagiellońskiego i PAN w Krakowie. Stwierdzono, że mimo niejednokrotnie uwypuklającej się potrzeby opracowania akt i zbiorów, rozproszonych na prowincji, nie można rozbijać na samym wstępie wysiłków na zbyt wiele ośrodków pozawarszawskich lecz przede wszystkim zbadać najłatwiej dostępne biblioteki miejscowe. Pozwoli to na lepsze zorientowanie się co do rozmiarów późniejszej kwerendy na terenie całego kraju, jak też na zgromadzenie odpowiedniego doświadczenia w opracowywaniu poszczególnych kategorii akt czy rękopisów. Ustalono także, iż na razie skupić się należy zasadniczo na okresie od początków w. XIX do r. 1944, a dopiero później obejmować poszukiwaniami również i wieki poprzednie.

Dotychczasowe doświadczenia wskazały również, iż ogólne zdefiniowanie i wyodrębnienie pojęcia „materiały źródłowe do dziejów nauki i techniki polskiej“ jest możliwe tylko w postaci szerszego omówienia. Wchodzą tu w rachubę nader różnorodnie grupy materiałowe, jak archiwalia urzędowe, rękopisy czy maszynopisy prac niewydanych, czy wydanych z istotnymi nieraz zmianami w tekście, zbiory graficzne, mapy, plany, szkice, podręczne notatki dotyczące działalności naukowej i twórczej czy wkładu poszczególnych badaczy w dorobek naukowy i kulturalny narodu. Przy badaniu takich materiałów nastawić się należy przede wszystkim na podstawowe rozróżnienie źródeł do dziejów nauki od źródeł do dziejów oświaty oraz na poważne zróżnicowanie podejścia do materiałów naukowych zarówno w różnych okresach ostatnich dwóch wieków jak też w zależności od rejonów kraju. Tak więc, o ile możliwe jest pominięcie wiadomości o odczytach czy wykładach popularno-naukowych, prowadzonych w latach międzywojennych w Warszawie przez ludzi, nie będących twórczymi pracownikami naukowymi, zanotować je wypadnie w odniesieniu do lat przełomu XIX/XX wieku na ziemiach zaboru rosyjskiego czy w miejscowościach prowincjonalnych b. Galicji.

Zagadnień takich nie da się niestety ująć w ścisłych terminach — jednak zróżnicowana i w pewnych wypadkach rozszerzająca interpre-

tacja pojęcia materiałów naukoznawczych wydaje się słuszna. Archiwum PAN zarzuciło również pierwotne koncepcje gromadzenia wyłącznie danych, tyjących dziejów badań nad rozwojem poszczególnych gałęzi nauki — np. historii historiografii, historii matematyki itp. Zbytne zawężenie jest niesłuszne metodologicznie, gdyż dla historyka nauki interesujący jest rozwój całokształtu danej dziedziny wiedzy, a nie tylko zawsze w pewnym stopniu subiektywna ocena tego rozwoju przez poszczególnych badaczy, dokonywana najczęściej na marginesie innych prac badawczych, wobec braku wyodrębnienia historii nauki jako samodzielnej dyscypliny naukowej jeszcze w bardzo niedawnej przeszłości. Potrzeba zapewnienia odpowiedniej bazy materiałowej dla historii nauki, stającej się niezbędną i organiczną częścią składową współczesnych badań naukowych², wymagała również należytego rozszerzenia kwerendy archiwalnej, starającej się jedynie o wyeliminowanie materiału, wiążącego się z jednej strony z dziejami oświaty, z drugiej zaś — z bieżącą polityką czy kwestiami natury religijno-dogmatycznej. Wypracowanie dokładniejszych wskazówek ogólnych w danej chwili nie wydaje się możliwe.

Tak samo prowadzący kwerendę nie są w stanie odróżnić rzeczywiste i istotne materiały naukoznawcze od jakichś pseudonaukowych wypracowań amatorskich. Wobec możliwości pomyłek zaleca się rejestrowanie wszystkich papierów, mających charakter prac naukowo-badawczych, czy pozostających z nimi w bezpośrednim związku, jak notatki, szkice robocze i tym podobne materiały warsztatowe, czy też jakieś o nich wiadomości, opisy i inne.

Podobnie przedstawia się ocena poszczególnych osób jako pracowników naukowych. Nie dająca się ująć w krótkiej definicji, przeprowadzana jest ona na podstawie widocznych z samych materiałów poważnych zainteresowań ich twórcy bądź też osoby w nich wzmiankowanej, pracą naukowo-badawczą. Wydobywa się również i zapisuje wiadomości o znanych skądinąd wybitnych przedstawicielach nauki, choćby to nie wynikało z samej treści notatki. Tak więc z jednej strony zinventaryzować wypadnie pracę nieznanego z publikacji autora, lecz mającą charakter samodzielnego wkładu w rozwój danej gałęzi nauki, z drugiej zaś — wzmianki, dotyczące (przykładowo) trybu życia Staszica, zawarte w raportach policyjnych.

² Zob. art. B. Fogarasi, *O niektórych zagadnieniach metodologicznych historii nauki*, „Studia i materiały z dziejów nauki polskiej“, Nr 3 (1955), wyd. Kom. Historii Nauki PAN, s. 131.

Postępując według zreferowanych założeń, w roku 1955 przejrano najistotniejsze pod kątem widzenia zawartości materiałów naukowych zespoły Archiwum Akt Nowych jak: zespoły akt Ministerstwa Wyzn. Relig. i Oświecenia Publicznego, Prezydium Rady Ministrów, akta poszczególnych uczelni, związków i towarzystw, zajmujących się problematyką naukową oraz takich instytucji Polski międzywojennej, które z tytułu swych funkcji miały najżywszy kontakt z zagadnieniami naukowo-badawczymi. Jednocześnie przystąpiono do prac w Archiwum Głównym Akt Dawnych, biorąc na warsztat akta Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk z lat 1800—1832 i akta wiedeńskiego Min. Wyznań Religijnych i Oświaty przed r. 1918, dotyczące Uniwersytetu Jagiellońskiego. W wyniku całości badań, przeprowadzonych w ciągu roku 1955, zgromadzono w Archiwum PAN ok. 8 800 kart inwentarzowych.

Przy typowaniu materiałów, przeznaczonych do inwentaryzacji, prowadzonej po zapoznaniu się z konkretnym materiałem, a nie na podstawie inwentarzy czy katalogów, wobec możliwych w nich pomyłek i niedokładności, Archiwum kieruje się ciężarem gatunkowym znanej tylko ogólnie zawartości oraz stanem znajomości danej grupy akt. Tak więc w Bibliotece Jagiellońskiej opracowywano przede wszystkim nabytki późniejsze, nie objęte katalogiem Wisłockiego³, a w Bibliotece PAN w Krakowie — katalogiem Czubka wraz z dodatkiem⁴. Spośród materiałów archiwalnych wybiera się przede wszystkim zespoły o największym nasyceniu treścią naukową (Tow. Król. Przyj. Nauk), często słabiej dotychczas wykorzystane (ministerstwa wyznań religijnych i oświaty zarówno austriackie jak i międzywojenne), bądź też zawierające dane, niemożliwe do uzyskania w inny sposób, często bardzo rozproszone (jak akta szcztkowe Kancelarii Gen. Gub. Warszawskiego — o których mowa dalej).

Karty, wypełniane — z drobnymi tylko modyfikacjami, różnymi dla poszczególnych grup — według ogólnych zasad inwentaryzacji archiwalnej, obejmowały zapisy w formie treściwych notatek o istotnej zawartości danych akt, papierów, korespondencji czy po-

³ *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, cz. I—II Kraków 1877—1881 (dalsze dodatki druk. w Przew. Bibliograficznym).

⁴ *Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie*, Kraków 1906, oraz *Dodatek I*, 1912. Często konieczne jest również ponowne dokładne zinventaryzowanie pozycji, tylko ogólnikowo sygnowanych przez Czubka — jak na przykład „zbiór autografów Cypriana Walewskiego“ — Nr kat. 713—719, zawierającym kapitalne materiały naukowe — m. in. poważną część korespondencji Biblioteki Warszawskiej K. W. Wójcickiego i W. A. Maciejowskiego.

szczególnych listów. Układ kart nie ułatwiał jednak szybkiego dotarcia do poszczególnych zagadnień — dlatego też wyłoniła się potrzeba opracowania pomocniczych indeksów i skorowidzów zarówno osobowych, jak i rzeczowych. Opracowaną instrukcję w tym zakresie uzupełniono na podstawie zastosowania jej w praktyce do wybranych zespołów akt. Przyjęto zasadę szerszych indeksów — podających poza nazwiskiem czy hasłem rzeczowym i odsyłaczami jak najkrótsze dane o charakterze aktu, listu czy notatki. Okazało się to bardzo pomocne w dalszych pracach nad Inwentarzem Centralnym, jak też i przy udostępnianiu jego zawartości.

W ciągu roku 1955 Archiwum starało się również o nawiązanie ścisłej współpracy z innymi instytucjami, zajmującymi się zbliżonymi poszukiwaniami (np. Muzeum Ziemi w odniesieniu do dziejów nauk geologicznych, Główną Bibliotekę Lekarską w zakresie nauk medycznych) oraz Komitetem Historii Nauki PAN jako reprezentantem podstawowego grona użytkowników Inwentarza. Współpraca ta pozwoliła na zebranie pewnej ilości wskazówek postępowania — jednak nie dała jeszcze możliwości pełnej oceny słuszności obranych dróg i metod pracy. Dopiero po zgromadzeniu dalszej grupy zapisów, głównie z terenu Archiwum Gł. Akt Dawnych (akta poszczeg. instytucji i władz państwowych XIX w. oraz podworskie), całość dorobku Archiwum PAN w dziedzinie inwentarza centralnego materiałów źródłowych do dziejów nauki i techniki polskiej stała się przedmiotem oceny Kolegium Naukowego Archiwum PAN. Na posiedzeniu 24 kwietnia 1956 r. Kolegium Naukowe zatwierdziło na podstawie oceny, dokonanej przez delegowanych członków prof. prof. Eugeniusza Olszewskiego i Adama Stebelskiego, dotychczasowy kierunek prac nad Inwentarzem i uznało je za poważny wkład w badania źródłowe nad dziejami nauki i polskiej myśli technicznej.

W ciągu roku 1956 kontynuowano kwerendę w zasobie Arch. Gł. Akt Dawnych, oraz podjęto szersze poszukiwania w wybranych ośrodkach, głównie Poznaniu i woj. poznańskim, w związku z zorganizowanym tam Oddziałem Archiwum. Uzupełniano również indeksowanie zgromadzonych uprzednio zapisów, starając się o nadanie im przejrzystego układu. Ponadto podjęto próby innej metody opracowywania materiałów naukowych, w postaci opisów przejawów życia naukowego w poszczególnych rejonach kraju, dokonywanych przez znanych, długoletnich pracowników naukowych czy kulturalnych danego obszaru. W ten sposób uzyskuje się skupienie ogólnych informacji o rozproszonych, często efemerycznych prze-

jawach zorganizowanego życia umysłowego oraz możliwość lepszego nacelowania ewentualnych późniejszych badań szczegółowych przez wydobycie najistotniejszych momentów danej problematyki. Nadesłany w chwili obecnej opis południowej części woj. rzeszowskiego (dr Fr. Błoński) i zamierzone dalsze z terenu Wielkopolski i kieleckiego — pozwalają na wiązanie z tą formą pracy określonych nadziei naukoznawczych.

Podobnie też Archiwum PAN stara się uzyskać rozeznanie w zasobie i metodach prac placówek, gromadzących z samego założenia akta związane z rozwojem nauki — tu na czoło wysuwa się posiadające kilkunastuletnią tradycję Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, zwiedzane przez przedstawicieli Archiwum PAN. Obok zdobywania doświadczeń w pracach porządkowych nad własnym zasobem aktowym organizacji naukowych jak i spuścizn rękopiśmiennych działaczy nauki, Archiwum stara się ze wszelkich tego rodzaju kontaktów i porozumień — również i zagranicznych, jak np. z odpowiednimi placówkami archiwalnymi ZSRR — uzyskać możliwe wiadomości o interesujących je materiałach źródłowych.

Ogólny stan ilościowy Inwentarza Centralnego na dzień 31.XII.1956 zamykał się cyfrą ok. 13,5 tys. kart inwentarzowych i ok. 11,5 tys. indeksowych. Nie poprzestając jedynie na wynikach cyfrowych i ogólnym podaniu zakresu prac, należy zastanowić się dokładniej, jakie najbardziej istotne materiały zostały przejrzane i opracowane w trakcie dotychczasowej kwerendy i jakie perspektywy naukowo-badawcze otwierają one już w chwili obecnej.

Ocena taka, aczkolwiek może przedstawiać wartość jedynie czysto roboczego podsumowania pewnego etapu prac, wydaje się potrzebna. Z jednej strony pozwoli na lepsze uświadomienie stanu osiągnięć i braków przez kolektyw, skupiony wokół prac nad Inwentarzem Centralnym, z drugiej zaś, przy szerszej popularyzacji, umożliwi uzyskanie pełniejszych i celniejszych uwag ze strony użytkowników Inwentarza — badaczy przeszłości nauki polskiej.

Na początku — zarówno ze względu na rozmiary zgromadzonych zapisów, ich wagę oraz pewną specyfikę roboczą — scharakteryzować wypadnie materiały, uzyskane z kwerendy w działach rękopisów bibliotek: Narodowej, Uniw. Warszawskiego, Jagiellońskiego, po części i Poznańskiego, oraz Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Przykładowe podanie kilku nazwisk najwybitniejszych działaczy naukowych, których spuścizny rękopiśmienne — bądź tylko ich pewne zachowane fragmenty — zostały dokładniej opracowane, jak

J. Lelewel, J. Albertrandi, T. Czacki, Al. Czołowski, J. Ptaśnik, Al. Kraushar, Br. Chlebowski, J. Muczkowski, R. Hube, J. Mejer i wiele innych; nie daje nawet przybliżonego obrazu osiągnięć. Podkreślić bowiem wypadnie nie samo, wiele dokładniejsze od dotychczasowego, opracowanie tych spuścizn, choć i ono posiada duże znaczenie, lecz przede wszystkim postępujące krok za krokiem scalanie w Inwentarzu Centralnym coraz większej ilości informacji o rozproszonych materiałach. Tak więc dopiero tutaj zorientować się można o rzeczywistych rozmiarach spuścizny rękopiśmiennej matematyka S. Dicksteina — częściowo przechowywanej w Bibliotece Uniw. Warszawskiego, częściowo w Bibl. Narodowej oraz Publicznej m. st. Warszawy, czy analogicznie etnografa Michała Federowskiego, fragment materiałów którego trafił również bezpośrednio do Archiwum PAN. Scalone zostają tak trudne dotychczas do dokładnego ustalenia wiadomości o papierach Lelewela, Kołłątaja, Śniadeckich, J. S. Bandtkiego, W. A. Maciejewskiego i innych, rozrzuconych po wielu zbiorach autografów i innych kolekcjach — np. w papierach A. Horodyskiego, C. Walewskiego, F. Kojśewicza czy w tzw. „aktach podworskich”: Ordynacji Zamoyskich czy Branickich z Suchej. Z ostatnią grupą dokumentów wiąże się już zagadnienie następne — pracy w archiwach, gdyż przeważająca jej część trafiła do tych instytucji.

Tzw. „akta podworskie“ obejmują często — jak to uwidoczniło się na przykładzie dwóch wymienionych powyżej zbiorów — kolekcje najróżnorodniejszych papierów z okresu kilku nieraz stuleci. Niecelowe wydaje się przerabianie tylko tej partii zawartego w nich materiału, która obejmuje okres od początków XIX wieku, z pominięciem okresu wcześniejszego — powtórne przerabianie zbiorów pod kątem danych z wieku XVIII i wcześniejszych jest bardziej kłopotliwe. Z drugiej bowiem strony, w celu lepszego rozeznania się w aktach, związanych z wcześniejszym okresem, podjęto już obecnie prace nad korespondencją sekretarza Stanisława Augusta — Ghi-giottiego. Zespół ten, obejmujący listy wielu sławnych ludzi swego okresu (m. in. Krasickiego), dostarcza stosunkowo mniej materiałów naukowawczych *sensu stricto* — zawiera natomiast szczególnie wiele danych odnośnie do rozwoju mecenatu artystycznego epoki.

Przy pracach nad materiałami typu zbiorów korespondencji, notatek i rozmaitych papierów, po części nagromadzonych w wyniku pracy twórców w rozmaitych instytucjach, po części zaś pochodzących z ich skłonności kolekcjonerskich a przechowywanych obecnie zarówno w działach rękopisów bibliotek jak i archiwach, nasuwa się

cały szereg trudnych zagadnień roboczych. Przede wszystkim zasady wyboru — czy przeglądać kolejno wszystkie materiały, dające pewne prawdopodobieństwo trafienia na dane do dziejów nauki polskiej — a więc np. kolekcje osób, które same miały niewielki tylko związek z pracą naukową — czy też koncentrować się na nazwiskach i instytucjach, znanych ze swej działalności badawczej. Na podstawie dotychczasowego doświadczenia przyjęto zasadę choćby pobieżnego, lecz kolejnego przejrzenia całości danego materiału — co wyklucza możliwość pominięcia jakichś większych i istotniejszych jego partii. Taka metoda pozwoliła m. in. na pełne uchwycenie interesujących akt, wiążących się z Akademią Zamojską wieków XVII—XVIII, czy Królewskim Tow. Rolniczym z pierwszej połowy XIX w. — pozwalających m. in. na śledzenie procesu zastosowania zdobyczy nauki i techniki w ówczesnym rolnictwie polskim. Obie tak różnorodne grupy, wraz z całym szeregiem innych, niemniej interesujących materiałów naukowych, wchodzi w skład tzw. „Biblioteki Ordynacji Zamojskich“ — rozdzielonej obecnie między Arch. Gł. Akt Dawnych a Dział Rękopisów Biblioteki Narodowej. Podobnie w zbiorach Branickich z Suchej uchwycono korespondencję Edwarda Dembowskiego jako współredaktora „Przeglądu Naukowego“ z lat 40-tych XIX w., oraz listy szeregu zoologów i botaników do Wł. Taczanowskiego i J. Aleksandrowicza.

Stosowanie metody kolejnego przeglądania nie wyklucza oczywiście możliwości a nawet potrzeby zapoznawania się prowadzącego kwerendę przede wszystkim z najistotniejszymi na pierwszy rzut oka materiałami — bądź papierami najwybitniejszych działaczy w wypadku poszczególnych kolekcji, bądź aktami placówek o największej styczności z pracą naukową. Dotyczy to jednak wyłącznie samej kolejności prac, gdyż przy tym wyborze nie można absolutnie pominąć pozostałych części zespołów czy kolekcji. Szczególnie ostro uwydatniają się zagadnienia takie przy opracowywaniu archiwaliów, które muszą zastąpić bardziej istotne a zniszczone materiały. Jako ilustrację podam przykład akt władz i instytucji centralnych Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do r. 1865. Ze względu na całkowite zniszczenie Archiwum Oświaty, gromadzącego akta ministerstwa czy komisji rządowej, bezpośrednio interesujących się zagadnieniami nauki, należy pieczołowicie wydobywać wzmianki, które bez wątpienia znajdowały dużo pełniejszy obraz w nieistniejących dziś zespołach archiwalnych, z akt innych ministerstw, komisji rządowych jak i wyższych instancji — Rady Stanu,

Rady Ministrów, Rady Administracyjnej. Poszukiwania takie są szczególnie żmudne, dają jednak godne uwagi rezultaty.

Podobne zagadnienia danych — nie tylko zastępczych, lecz jednocześnie i uzupełniających — napotyka się przy opracowywaniu akt instytucji, jak np. Policja Tajna W. Ks. Konstantego. Tam znów z krótkich i często niezbyt ścisłych zapisek agentów wylania się cały szereg ciekawych informacji o poszczególnych działaczach nauki i techniki, ich podróżach zagranicznych i wzajemnych stosunkach, o sprowadzonej literaturze zagranicznej, o rozmaitych wynalazkach — dobranych oczywiście pod kątem określonej polityki — najogólniej, ochrony istniejącego ustroju i tropienia niebezpiecznej idei walki narodowo-wyzwoleńczej.

Na podstawie danych, zawartych w omawianych ostatnio zespołach, przy zestawieniu ich ze szczególnie dokładnie opracowywanymi aktami Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk — wagi których nie ma potrzeby szerzej omawiać — zarysowują się szczególnie interesująco sylwetki wybitnych postaci epoki. Prześledzić można działalność Staszica jako prezesa Tow. Król. Przyj. Nauk, jako pracownika administracji państwowej a wreszcie jako człowieka — szczegóły jego wypraw incognito na galerię teatralną czy w inne zakątki miasta i jego wszechstronne zainteresowania, tropiące np. nadużycia przy budowie dróg i wiele innych. Podobnie i lata pobytu Lelewela w Warszawie znajdują odbicie na kartach akt TKPN czy Policji Tajnej — a podobnych spraw można by wymienić dużo więcej.

Nieco inaczej przedstawiają się materiały, zawarte w aktach Generał - Gubernatorstwa Warszawskiego, zachowanych szczątkowo, głównie w odniesieniu do początków XX wieku. Rozwijające się bujnie po rewolucji 1905 r. dotychczas utajone życie organizacyjno-społeczne, pozwalało również na tworzenie związków czy towarzystw o charakterze naukowym. Cele te jednak najczęściej nie były wysuwane na czoło, aby nie budzić specjalnej czujności władz carskich nie zainteresowanych w rozwoju niezależnej, postępowej myśli naukowej polskiej. Stąd też wysuwała się potrzeba szczególnie wnikliwego zbadania akt organizacji czy zrzeszeń, zatwierdzanych i nadzorowanych przez władze carskie, by nie tylko na podstawie statutu czy nazwy, lecz na konkretnym materiale działalności uchwycić ich ewentualny wkład w rozwój myśli badawczej tego okresu. Wobec zniszczeń wojennych, rozproszenia czy też grabieżczej ewakuacji

Królestwa Polskiego w czasie I Imperialistycznej Wojny Światowej, dane te dostarczyć mogą często w chwili obecnej jedynych informacji o działalności takich stowarzyszeń.

Inny znów charakter mają prace nad fragmentami akt b. austriackiego Ministerstwa Oświaty i Wyznań przed r. 1918 (a najczęściej od połowy XIX w.), dotyczącymi szkół wyższych na terenie Galicji. Niedostatecznie uporządkowane, co powoduje szereg dodatkowych trudności w pracach, posiadają one pierwszorzędne znaczenie. Odnosi się to nie tylko do papierów, związanych z uczelniami i ich wykładowcami we Lwowie, co do których brak bodaj obecnie w kraju innych materiałów źródłowych o podobnej wadze — lecz również do Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jak ustalono, często znaleźć można informacje, których z różnych względów brak w Archiwum tej uczelni.

Często kontynuację danych tego zespołu znaleźć można w aktach międzywojennego Ministerstwa Wyzn. Relig. i Oświecenia Publicznego, przechowywanych w Archiwum Akt Nowych. Zawierają one pierwszorzędne dane o pracach podstawowej części naukowców, działających w tym czasie na terenie kraju w postaci załączników do habilitacji czy nominacji, opinii, wykazów prac, życiorysów i tym podobnych materiałów. W innych częściach zespołu odnaleźć można też sprawozdania z prac poszczególnych instytutów czy zakładów naukowo-badawczych, dane o ich osiągnięciach i zamierzeniach, często łącznie z źródłowymi referatami czy nawet odbitkami prac.

Na podobne dane natrafić można w zespołach innych ministerstw, w zakresie zainteresowań których leżała praca pewnych instytutów naukowo-badawczych. Odnosi się to również do akt Prezydium Rady Ministrów, przez które przechodziły sprawy szczególnej wagi. Praca w zasobie akt Archiwum Akt Nowych, mimo chwilowego przerwania jej po dokonaniu przeglądu najistotniejszych zespołów może ulec w każdej chwili wznowieniu, zależnie od napływu nowych akt i postępu prac nad ich porządkowaniem. Obecnie w Archiwum PAN trwają prace nad dokładnym zindeksowaniem dotychczas osiągniętych wyników.

Dla wyczerpania informacji o dotychczasowych wynikach inwentaryzacji szczegółowej — podać należy garść uwag o rozpoczętych pracach w innych ośrodkach. Tak więc prowadzone w ciągu roku 1956 badania nad terenie Poznania pozwoliły na razie uchwycić stan i ilość najważniejszych zespołów i kolekcji, odnoszących się do dziejów nauki na terenie Poznania i najbliższych okolic (Kórnik).

Przejrzano w tym celu Dział Rękopisów Bibl. Uniw. Poznańskiego i innych bibliotek, inwentarz Wojew. Archiwum Państwowego oraz składnice akt towarzystw naukowych. Rozpoczęto również szczegółowe inwentaryzowanie cenniejszych materiałów — głównie w Dziale Rękopisów Biblioteki Uniw. Poznańskiego.

Rozpoczęte jeszcze w 1954 roku badanie zbiorów Towarzystwa Naukowego w Płocku nie dało niestety poważniejszych rezultatów z powodu niemożności dotarcia do najistotniejszych ich partii — zawieszono w okresie początkowym, ulegnie zapewne wkrótce wznowieniu.

Krótki przegląd dotychczasowych osiągnięć uzupełnić należy paroma informacjami o kwerendzie ikonograficznej. Na podstawie przejrzenia zbiorów grafiki i rycin Bibl. Uniw. Warsz., Bibl. Narodowej, Państwowego Instytutu Sztuki oraz Woj. Archiwum Państwowego (zbiory Korotyńskich) w Warszawie, zgromadzono kilkadziesiąt kart, zbierających dane o przechowywanych na terenie Warszawy podobiznach wybitnych działaczy naukowych. Celowość i potrzeba takiej kwerendy nie ulegała żadnej wątpliwości przy obecnym stanie znajomości omawianych zbiorów — gdy na przykład częściowe tylko dotarcie do działu grafiki Muzeum Narodowego spowodowane jest brakiem inwentarza, ogarniającego całość tego działu.

Przedstawione powyżej informacje ogarniają w zasadzie osiągnięcia prac, podejmowanych do końca roku 1956. Względy redakcyjne nie pozwoliły na oddanie artykułu w terminie, umożliwiającym pełne zanalizowanie poszukiwań, przeprowadzonych w roku 1957. Skrócone wiadomości dotyczyć mogą tylko okresu, nieco wykraczającego poza pierwsze półrocze. Kontynuacja rozpoczętych prac przyniosła zakończenie badań nad zespołem Policji Tajnej Wielkiego Księcia Konstantego, Generał-Gubernatora Warszawskiego, aktami Uniwersytetu Lwowskiego (z austriackiego ministerstwa wyznań i oświaty). Zindeksowano całkowicie przerobione uprzednio zespoły Archiwum Akt Nowych, rękopisy biblioteki PAN w Krakowie, oraz zbiory ikonograficzne w Warszawie. Przeszukano również najistotniejszą część akt urzędów centralnych Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do r. 1867.

W Warszawie podjęto pracę w dziale rękopisów Biblioteki Publicznej oraz rozszerzono zakres badań nad aktami doby stanisławowskiej. Poza dobiegającą już kresu inwentaryzacją materiałów „archiwum Ghigiottiego“ poddano przeglądowi tak zwany „Zbiór Popielów“. Rezultaty tych przedsięwzięć są już obecnie godne uwa-

gi. Podobnie ciekawe wyniki zapowiada rozpoczęta w maju kwerenda w aktach Województwa Archiwum Państwowego w Kielcach oraz w jego oddziale radomskim. Archiwum PAN wzmogło również tempo inwentaryzacji materiałów źródłowych do dziejów nauki i techniki polskiej, przechowywanych w archiwach i zbiorach Poznania oraz ziem Wielkopolski i Pomorza. Projektowane jest także rozpoczęcie badań w archiwach i zbiorach lubelskich — ewentualnie rozszerzenie poszukiwań w aktach rosyjskiej administracji ziem polskich końca XIX wieku. Pierwotne, znacznie szersze plany, musiały ulec ograniczeniu ze względu na szczupłość kredytów, postawionych do dyspozycji Archiwum na finansowanie poszukiwań materiałów źródłowych do dziejów nauki i techniki polskiej.

Wynikający z całości dotychczasowych wywodów kierunek badań, nastawionych na szeroki „front robót“ — mimo widocznych niedogodności, zwłaszcza z punktu widzenia możliwości bieżącego udostępniania wyników — musi być utrzymany. Mam tu na myśli konieczność równoczesnego opracowywania szeregu większych zespołów, co powoduje pewne zatimizowanie prac i odleglejszy stosunkowo termin ich ukończenia. Z zasady bowiem określoną grupę materiałów opracowują stosunkowo nieliczni pracownicy. Spowodowane to jest nie tylko trudnościami organizacyjno-formalnymi — np. potrzebą zatrudnienia osób o znajomości rozmaitych języków czy innych kwalifikacjach, lecz także dążeniem do zachowania konsekwencji w opracowywaniu danych akt czy zbiorów. Możliwe jest to tylko wówczas, gdy dany pracownik osiąga rozeznanie w całości materiałów określonego zespołu czy kolekcji. Ta korzyść przeważa ujemne skutki, w miarę możliwości likwidowane przez dość sprawne porządkowanie kart inwentaryzacyjnych i indeksowych na terenie Archiwum, by umożliwić choć częściowe udzielanie bieżących informacji na ich podstawie.

Podkreślić też należy, że o ile sam układ kart inwentaryzacyjnych — według archiwalnej zasady proveniencji i sygnatur opracowywanych akt — czy indeksu nazwisk poszczególnych pracowników nauki nie natrafia na jakieś poważniejsze trudności teoretyczne, o tyle opracowanie skorowidza rzeczowego, do którego zebrano także wiele materiałów, spotyka się z poważnymi komplikacjami. Trudno bowiem układać go bez posiadania wyraźnego przewodnika w postaci określonej, ujętej w aspekcie historyczno-rozwojowym, systematyzacji nauk. Prowadzone w ramach Archiwum prace nad tym zagadnieniem pozostają wyraźnie w tyle za narastającym lawinowo

zapotrzebowaniem Inwentarza Centralnego. Wydaje się zresztą rzeczą niesłuszną, by z zagadnieniem tym borykało się samo tylko Archiwum PAN, dla którego nie może ono z natury rzeczy stać się obiektem pierwszoplanowych zainteresowań. W tej dziedzinie konieczna jest jak najbardziej wydajna pomoc ze strony Komitetu Historii Nauki PAN, gdyż zagadnienie wymaga szeregu dalszych, pogłębianych studiów.

Podobnie przedstawia się sprawa wyboru nazwisk działaczy nauki i techniki, przygotowywanego przez zespół pod kierunkiem pracowników Archiwum, Wykaz taki, z podaniem działu nauki i dat życia danego przedstawiciela myśli badawczej, oddałby nieocenione usługi przy kwerendzie, naprowadzając od razu na najwybitniejsze postaci, jak również usprawniłby prace nad indeksem osobowym. Zestawiony jednak dotychczas wykaz, grupujący nazwiska działaczy nauki do w. XVIII włącznie (na podstawie odpowiedniej części Bibliografii Estreichera), oraz przygotowywane analogiczne zestawienia dla w. XIX i pocz. XX, napotykają znów na poważne trudności przy ostatecznym zredagowaniu ze względu na wskazany powyżej brak odpowiednich kryteriów systematyzacji poszczególnych gałęzi nauk.

Z trudnościami tymi Archiwum zamierza konsekwentnie walczyć, dążąc do uzyskania szerszej niż dotychczas współpracy z innymi placówkami naukowo-badawczymi, zainteresowanymi w pracach Archiwum PAN. Dalszy sukces niespotykanej dotychczas nie tylko na terenie Polski pomocy naukoznawczej, jaką stanowi Inwentarz Centralny Materiałów Źródłowych do Dziejów Nauki i Techniki Polskiej może zapewnić jedynie gromadzenie i wnikliwe rozpatrywanie wszelkich uwag krytycznych zarówno co do samej koncepcji generalnej, jak i poszczególnych konkretnych metod pracy w tej dziedzinie.

Warto zasygnalizować jeszcze jeden problem, z istnienia którego Archiwum PAN zdaje sobie dokładnie sprawę, dążąc do jego rozwiązania — a mianowicie zagadnienia istotnych materiałów do dziejów nauki polskiej, które w wyniku burzliwych kolei losów zarówno samych twórców nauki polskiej, jak i dokumentów archiwalnych, znalazły się obecnie poza granicami kraju. Zdając sobie w pełni sprawę, iż przede wszystkim należy wyczerpać zasób krajowych archiwów i bibliotek oraz muzeów, podjęto już kroki w celu nawiązania łączności z analogicznymi placówkami za granicą — m. in. za pośrednictwem UNESCO — w celu uzyskania pełniejszych od do-

tychczasowych informacji o rozproszonych po całym świecie polonicach, związanych z interesującą PAN problematyką naukową.

W tym miejscu wyjaśnić wypadnie przewijające się w całym przedstawionym wykładzie kwestie odkrywczego czy tylko systematyzacyjnego charakteru prac nad Inwentarzem Centralnym. Trzeba podkreślić od razu, że niesłuszne byłoby traktowanie pracy Archiwum w tej dziedzinie jako wyłączne wyszukiwanie zupełnie nowych, absolutnie nieznanymi dotychczas materiałów naukowych. Mimo że i takie rezultaty nie są rzadkością, jednak podstawowy kierunek inwentaryzacji, to scalenie wiadomości o — znanych najczęściej tylko określonej grupie badaczy — materiałach, które przez swój stan rozproszenia mają pozornie charakter całkowicie zagubionych. Wydobyte i niejako przypomnienie danych tego typu posiada również doniosłe znaczenie, oszczędzając wiele czasu badaczom na zbieranie już komuś uprzednio znanych informacji i przestrzegając ich jednocześnie przed zbyt pochopnymi „odkryciami“ naukowymi — co przy naszym obecnym stanie techniki może niekiedy posiadać i praktyczne, bieżące znaczenie.

Obecnie pozostaje wskazanie podstawowych kierunków badań Archiwum PAN w dziedzinie Inwentarza Centralnego Materiałów Źródłowych do Dziejów Nauki i Techniki Polskiej w najbliższych latach. Zaplanowano mianowicie: a) przejrzanie akt organów władz na ziemiach polskich — zwł. w drugiej połowie w. XIX na ziemiach zaboru rosyjskiego i pruskiego, b) dalsze spenetrowanie „akt podworskich“, c) położenie dużo większego nacisku na badanie zasobów ośrodków prowincjonalnych, d) podjęcie konkretnych badań w zakresie poloniców zagranicznych.

Tempo i rozmiary prac zależą w dużej mierze od czynników zewnętrznych — przede wszystkim odpowiednich środków finansowych oraz rozwoju i zainteresowania odpowiednich instytucji naukowych. Przewyciężenie biurokratycznych trudności w pewnych okresach absorbowowało nieproporcjonalnie dużo pracy i zabiegów ze strony Archiwum.

Dalszy przebieg prac, których całkowite ukończenie rozłożyć wypadnie — nawet przy najbardziej sprzyjających warunkach — na cały szereg lat, uzależnić należy od przedstawionych czynników. Warto jednak od razu wskazać, że pewien równomierny rozwój i stopniowe powiększanie zasięgu prac w dziale Inwentarza Central-

nego Materiałów Źródłowych do Dziejów Nauki i Techniki Polskiej, postulowany przez Archiwum PAN, wydaje się dążeniem całkowicie słusznym i zapewniającym racjonalny postęp przedsięwziętych zamierzeń w omawianym zakresie.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЦЕНТРАЛЬНОГО ИНВЕНТАРЯ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ ПОЛЬСКОЙ НАУКИ И ТЕХНИКИ

Архив Польской академии наук, существующий с 1953 года, наряду с работами, связанными с хранением и предоставлением возможности практического использования документальных материалов по истории польской науки и техники, занимается также инвентаризацией материалов для источниковедения, находящихся в архивах и отделах рукописей других библиотек. В годы войны много архивных материалов и рукописей, освещающих развитие научно-исследовательской мысли в Польше, было вывезено за границу и в настоящее время они рассеяны в разных странах, впрочем также как и ряд польских деятелей науки. В связи с опомными размерами намеченных работ возникла необходимость ограничиться вначале составлением описи материалов, относящихся к XIX и XX вв. Поиски этих материалов весьма осложняет огромная распыленность документов и актов, характерная для польских земель, подвергавшихся многочисленным административно-правовым изменениям и являющихся ареной военных действий, во время которых большое количество документальных материалов было безвозвратно уничтожено. Это обстоятельство заставляет особенно внимательно и тщательно пересматривать многочисленные библиотеки и собрания. В ходе исследований оказалось необходимым расширить интерпретацию понятия „документальные материалы по истории науки и техники“. К числу этих источников принадлежат самые разнообразные группы материалов, например, архивные фонды учреждений, рукописи или машинописи еще не изданных научных работ, либо уже изданных с существенными изменениями в тексте, собрания графических работ, карты, планы, чертежи, заметки, касающиеся научной деятельности, творчества и вклада отдельных исследователей в развитие польской культуры и науки. При этом выделяются материалы, относящиеся с одной стороны к истории просвещения, а с другой — к текущей политике либо вопросам религиозно-догматического характера.

Общее число собранных записей, производимых для большей ясности в двух вариантах, составило к 31 декабря 1956 года около 25 тысяч карточек. В статье дан анализ результатов исследований, проведенных до настоящего времени в архивах и отделах рукописей библиотек главным образом в Варшаве, Кракове и Познани. Охарактеризованы уже полученные результаты: собраны в одно целое сведения о находящихся в разных местах научных записках и переписке ряда выдающихся польских ученых (С. Стащица, И. Лелевели, В. А. Мацеевского и других).

В ближайшее время работы по составлению описи документальных материалов будут производиться также и в других районах страны. Кроме того, намечается соби́рание сведений о польских материалах и документах по истории науки и техники, находящихся за рубежом.

SOME ACTUAL PROBLEMS OF THE CENTRAL INVENTORY OF FIRST-HAND MATERIALS RELATING TO THE HISTORY OF POLISH SCIENCE AND TECHNOLOGY

The archives of the Polish Academy of Sciences, active since December 1953, whose chief work consists in storing, safe-keeping and making accessible first-hand materials relating to the history of Polish science and technology is compiling also an inventory of scientific materials stored in the archives and manuscript departments of other libraries. The stormy current of historical events in the last decades has often dispersed far beyond the Polish frontiers many documents and manuscripts which bore witness to the development of Polish scientific thought. Such was also the fate of many Polish scholars.

The enormous scope of this work compelled at the beginning to confine it to the XIX and XX centuries. The research is especially tedious, all documents and papers being widely scattered over many parts of Poland which went through a number of legal and administration changes and which changed hands many times in the consecutive turmoils of warfare. Many documents were thus irrestorably destroyed and this made necessary a very thorough and minute examination of many collections. It was also necessary to broaden the interpretation of the expression „first-hand materials relating to the history of science and technology“ so as to include various material groups, such as official archives, manuscripts and typewritten papers of inedited scientific works, or published but containing essential alteration of text, graphic collections, maps, plans, sketches, hand-written notices relating to the scientific work and to some particular scholars whose work controbuted to thecultural and scientifis attainments of the nation. Materials relating to the history of education are separated from these dealing with current politics and religious and dogmatic matters.

On the 21st. of December 1956 the colection contained around 25 thousand cards, each entry being doubly recorded in order to obtain greater clarity. The article discusses the results obtained by investigations conducted in the archives and manuscript departments of libraries in Warsaw, Krakow and Poznań. The results attained so far are: the integration of informations concerning disperse scientific papers and correspondence of many eminent Polish scholars (St. Staszic, J. Lelewel, W. A. Maciejowski and others). The next steps of research will cover provincial territories and will consist in collecting informations of Polish materials abroad dealing with the history of Polish science and technology.